

הרב מתניה אריאל

משמעות ימי החנוכה על פי הרמב"ם

שמונה שאלות בעניין תיקון ימי החנוכה
"יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה"
עיקר נס חנוכה - ביטול התעניות

שמונה שאלות בעניין תיקון ימי החנוכה

בעניינו של חג החנוכה קיימות כמה שאלות ידועות:

1. למה ב"על הניסים" מוזכר רק הניצחון, ואין התייחסות לנס פך השמן?
 2. למה החג נקרא בשם "חנוכה" על שם חנוכת המקדש, ולא נקרא שמו על שם אחד משני הניסים העיקריים - נס הניצחון או נס הנרות?
 3. למה החג נקבע רק שנה (או כמה שנים) אחרי הנס, כדברי הברייטא "לשנה אחרת קבעום ועשאום ימים טובים בהלל ובהודאה"?
- שאלות נוספות מתעוררות מלשונו של הרמב"ם בפתיחה להלכות חנוכה:

בבית שני כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות, ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם, ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול, עד שריחם עליהם אלוקי אבותינו והושיעם מידם והצילם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם, והעמידו מלך מן הכהנים, וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני. וכשגברו ישראל על אויביהם ואיבדום בחמשה ועשרים בחדש כסלו היה, ונכנסו להיכל ולא מצאו שמן טהור במקדש אלא פך אחד, ולא היה בו להדליק אלא יום אחד בלבד, והדליקו ממנו נרות המערכה שמונה ימים, עד שכתשו זיתים והוציאו שמן טהור.

4. מה הצורך להדגיש "כשמלכו יון", ולא בפשטות "כשגזרו היוונים גזרות על ישראל"?
5. למה הרמב"ם מזכיר את "ופשטו ידם בממונם" כעניין שווה ערך לשאר הדברים?
6. מה הצורך להזכיר את העובדה שהחשמונאים "העמידו מלך"?
7. מה הצורך לציין בביאור עניינו של חנוכה ש"חזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה"?

8. כן יש לשאול על המשך דברי הרמב"ם (הלכה ג):

ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונת ימים האלו שתחילתן כ"ה בכסלו ימי שמחה והלל, ומדליקין בהן נרות בערב על פתחי הבתים בכל לילה ולילה משמונת הלילות להראות ולגלות הנס. וימים אלו הן הנקראין חנוכה, והן אסורים בהספד ותענית כימי הפורים, והדלקת הנרות בהן מצוה מדברי סופרים כקריאת המגילה.

הרי בברייתא (שבת כא, ב) לא מופיע דין שמחה בחנוכה, שהרי לא כתוב בה אלא "לשנה אחרת קבעום ועשאוּם ימים טובים בהלל והודאה", ואם כן מהו לדעת הרמב"ם המקור לחיוב השמחה בחנוכה?¹

"יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה"

הגמ' בראש השנה (יח, ב) מבארת את הפסוק "צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה" - "בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה, יש גזירת המלכות - צום, אין גזירת המלכות ואין שלום - רצו מתעניין רצו אין מתעניין". ופשוט הגדרת "שלום" כאן היא לכאורה שבית המקדש קיים, שכך משמע מהגמרא בהמשך, שבהשוואת הצומות למגילת תענית היא נוקטת בלשון "דתלינהו רחמנא בבניין בית המקדש", וכפי שמפרש רש"י² "דעל ידי החורבן הוקבעו לצום, ועל ידי הבניין הוקבעו ליום טוב". וכן בהמשך אומרת הגמרא "הכא במאי עסקינן בזמן שבית המקדש קיים", ומפרש רש"י³ "אי בית המקדש הוה קיים בלאו הכי הוי יום טוב, דהיינו צום גדליה, וקריא רחמנא מועדים טובים בזמן הבית". וכך מבאר גם רבנו חננאל, וכן הרמב"ן בספר תורת האדם⁴.

אך לעומת זאת כותב רש"י⁵ שהגדרת "שלום" היא כאשר "אין יד גוים תקיפה על ישראל". ולכאורה זה מנוגד לדברי הגמרא, ולא מובן מנין לו זאת. וגם הרשב"א פירש דלא כגמרא, אלא ש"שלום" הוא כאשר "ישראל שרויין על אדמתן". ושמה ההכרח שלהם לפרש כך נובע מתוך העובדה שהגמרא נקטה בלשון "בזמן שיש שלום", ולא בלשון "בזמן שהמקדש קיים". ומה שבהמשך הסוגיה הגמרא מזכירה את המקדש יכול להתבאר בשני אופנים, או שיש צורך במילוי שני התנאים, מקדש ושלום, או שבדרך כלל כשהמקדש קיים יש גם שלום. ואכן הריטב"א הזכיר את שני

1 באחרונים הובאו כמה אפשרויות למקור דברי הרמב"ם, ראה ים של שלמה ב"ק ז, לז; משך חכמה במדבר י, י; מועדים וזמנים ח"ב סי' קמט; ועוד. להלן תובא אפשרות נוספת ע"פ דברי השפת אמת.

2 ד"ה דתלינהו בבניין.

3 ד"ה ותיפוק ליה.

4 כתבי הרמב"ן ח"ב עמ' קמט.

5 ד"ה שיש שלום.

הדברים, וזו לשונו: "שישראל שרויין על אדמתו, ובית המקדש קיים". אך לכאורה ברש"י קשה לבאר שצריך את שני התנאים, שהרי לאורך הסוגיה רש"י מזכיר פעם אחר פעם ביחס לתעניות רק את בית המקדש, ולא מזכיר כלל את התנאי השני.⁶ וכאפשרות השנייה, שבדרך כלל כשהמקדש קיים הזמן הוא זמן של שלום, גם כן קשה לפרש בדעת רש"י, שהרי בפועל ידוע שמרבית ימי בית שני הייתה יד אומות העולם תקיפה על ישראל (וכדלהלן), ולכאורה היו צריכים להתענות גם בזמן בית שני, אך פשוט דברי רש"י נוטים שלא התענו בזמן הבית כלל.⁷

ואולי אפשר לומר בדעת רש"י שקיימות כמה רמות של "אין יד הגוים תקיפה על ישראל", וגם אם האומות שולטות עלינו, כל עוד הן מאפשרות לנו לחיות את חיינו באופן סביר ובית המקדש עומד על תילו עדיין המצב נקרא "שלום", דהיינו שכל עוד בית המקדש קיים סימן הוא שאין יד אומות העולם תקיפה עלינו לגמרי, והמצב מוגדר כ"שלום".⁸

אמנם מלשון המשנה בסוגיא הנ"ל משמע שבימי בית שני התענו בתשעה באב, שהרי כך לשונה (ראש השנה יח, א): "על שישה חודשים השלוחין יוצאין: על ניסן מפני הפסח, על אב מפני התענית, על אלול מפני ראש השנה, על תשרי מפני תקנת המועדות, על כסלו מפני חנוכה, ועל אדר מפני הפורים. וכשהיה בית המקדש קיים יוצאין אף על אייר מפני פסח קטן". משמע, שבזמן המקדש יצאו על שבעה חודשים, ובהם גם חודש אב, מפני התענית. ואמנם כתב ב'טורי אבן' על הגמרא בר"ה שם שיש להשמיט את המילה "אף", ושכך מצא בנוסחאות מדויקות, אך בספר 'דקדוקי סופרים' שם כתב שאינו יודע היכן מצא הטורי אבן נוסחאות אלה. ואכן הרמב"ם בפירושו למשנה ההיא כותב במפורש "ובבית שני לא היו מתעניין לא עשירי בטבת ולא שבעה עשר בתמוז, אלא הרוצה יתענה או שלא יתענה... והיו מתעניין תשעה באב אע"פ שהוא מסור לרצונם מפני שהוכפלו בו צרות",⁹ והיינו שבניגוד לרש"י סבר הרמב"ם שבימי בית שני לא היה "שלום". ומפרש בעל ה'שפת אמת'¹⁰ שצריך לבאר בדעת הרמב"ם "דהא דאמרין בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה היינו כשהמלכות ביד ישראל כדפירש"י, אבל כשהיו כפופין תחת יד אומות - דהיינו בימי מלכות פרס ובימי מלכות יון ק"פ שנה כדאיתא בע"ז ט, א עיי"ש - אפילו בזמן המקדש הוא בכלל רצו מתעניין".

6 עי' ד"ה אין שלום, ד"ה דתלינהו בבניין, ד"ה ותיפוק ליה.

7 ד"ה אין שלום, וד"ה ותיפוק ליה.

8 וצ"ע מה עשו לדעת רש"י בזמן גזירות היוונים והפסקת העבודה במקדש במשך שלוש שנים? לכאורה צריך לומר שבזמנים אלו התענו גם לדעתו.

9 ונראה שיבאר "הוכפלו" כפירוש הראשון של תוס' ד"ה הואיל, שהכוונה שהצרה באיכותה הייתה כפולה ומכופלת ולא לכך שאירעה פעמיים, שהרי הבית השני טרם נחרב.

10 ר"ה יח, א ד"ה בגמ' על אב.

גם בהלכות קידוש החודש¹¹ כתב הרמב"ם "ובזמן שבית המקדש קיים יוצאין אף על אייר מפני פסח קטן".

עיקר נס חנוכה – ביטול התעניות

מובא בגמרא¹² שמלכות הרשעה (רומי) פשטה על ישראל מאה ושמונים שנה קודם החורבן. ושואלת הגמרא "מאה ושמונים שנה ותו לא? והתני ר' יוסי ברבי: מלכות פרס בפני הבית שלוש וארבע שנה, מלכות יון בפני הבית מאה ושמונים שנה, מלכות חשמונאי בפני הבית מאה ושלש, מלכות בית הורדוס בפני הבית מאה ושלש" (ו"הרי ארבע מאות ועשרים שנה שהיה בית שני ביישובו" - רש"י), ולפי זה מלכות רומי שלטה בארץ ישראל מאתיים ושש שנה, שכן הגמרא אומרת לפני כן שהמלכות ניטלה מיוון ע"י שיתוף פעולה של ישראל ורומי, ולפיכך לא מובן למה ר' יוסי אומר שמלכות הרשעה שיעבדה את ישראל רק מאה ושמונים שנה? עונה הגמרא, שאכן הרומאים היו בארץ מאתיים ושש שנה, אך בעשרים ושש השנים הראשונות הם לא שיעבדו את ישראל אלא היו נאמנים לברית שכרתו איתנו, והשיעבוד חל רק במאה ושמונים השנים האחרונות של הבית השני.

עולה מדברי גמרא זו, שבניצחון מלכות בית חשמונאי הוסר עול הגויים מעלינו לראשונה מאז חורבן בית ראשון, ולמשך עשרים ושש שנה לא הייתה "יד הגוים תקיפה על ישראל". לאור האמור לעיל בדין ביטול התעניות, שלדעת הרמב"ם הגדרת "שלום" היא כשיש לנו עצמאות מדינית, יואר אור ימי החנוכה, ומתבררת עוצמת הנס. שכן ניצחון החשמונאים לא רק איפשר לקיים תורה ומצוות וכן להיות חופשיים משיעבוד, אלא נוצרה מציאות של החזרת שכינה לציון בהגעת עם ישראל למצב של "שלום", עד כדי ששוב אין אנו במצב של חורבן ואבלות, והתעניות הפכו לששון ולשמחה¹³.

ואם אכן כך, אולי מכאן מקור דברי הרמב"ם שימי חנוכה הם ימי שמחה, שכיוון שהניסים שעשה לנו ה' בימי החשמונאים הביאונו לראשונה מחורבן לגאולה, עד כדי הפיכת התעניות לששון ולשמחה, דין הוא שיהיה בהם עצמם דין שמחה.

ובכך יהיה לכאורה מענה בעזרת ה' גם לשאלות המובאות בראש המאמר. שכיוון שעיקר עניינם של ימי החנוכה בהסרת עול מלכות אומות העולם מעלינו והעמדת

11 ג, ט. אמנם עי' בשינויי הנוסחאות שבמהדורת פרנקל שבחלק מהגרסאות לא גרסו "אף".

12 ע"ז ח, ב - ט, א.

13 ואכן כך כתב השפת אמת במפורש בדעת הרמב"ם, שבזמן מלכות בית חשמונאי היה "שלום" ולא התענו, עי' שם, ובד"ה בגמ' דאמר ר"ח, וכן בריש דף יט, א ד"ה בגמ' ותיפוק. ומה שכתב הרמב"ם בפירוש המשניות שבבית שני התענו בתשעה באב, צריך לומר שכוונתו לרוב השנים, אבל עשרים ושש שנה לא התענו. ולכאורה יש קצת רמז לזה בפסוק, דאם רק לעתיד לבוא יתקיים הפסוק, למה כתוב "יהיה לבית יהודה" ולא "לבית ישראל"? אך אם נאמר שגם לדעת הרמב"ם היו לששון ולשמחה בימי בית שני, מובנים דברי הנביא.

מלכות ישראל, נקט הרמב"ם בלשון **"כשמלכו יוון"**, ולכן מציין הוא את "ופשטו ידם בממונם" כשווה ערך לשאר הצרות, משום שלא מדובר רק בקושי הכלכלי – אלא במשמעותו הרוחנית, בהיותנו עדיין במציאות של אבלות החורבן בה אין "שלום" בינינו לבין אבינו שבשמים. לכן בתיאור הניצחון נוקט הרמב"ם בלשון **"והעמידו מלך מן הכהנים"**, כיוון שלא רק על מניעת השעבוד אנו מודים – אלא בעיקר על הקמת המלכות, ולפיכך מציין הרמב"ם כחלק מההודאה גם ש"חזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה". ואולי משום כך ב"על הניסים" מוזכר רק הניצחון, כיוון שעליו עיקר ההודאה, וגם הברייתא בגמרא (שבת כ"א, ב) שמזכירה את נס פך השמן מציינת ש"גברה מלכות בית חשמונאי וניצחום". והבלטת נס הנרות בברייתא יתכן שמטרתה רק להסביר את מספר הימים, מדוע דווקא שמונה.

כל האמור לעיל יוכל להסביר לנו מדוע נקרא החג דווקא בשם "חנוכה" על שם חנוכת המקדש, ולא על שם אחד משני הניסים העיקריים – נס הניצחון או נס הנרות: עיקר עניינו של החג הוא בחנוכת בית המקדש השני מחדש, לאחר שהבית הראשון נחרב כ־280 שנה לפני כן. ועל אף שהבית השני כבר עמד על תילו יותר ממאתיים שנה המשיכו להתענות ולהתאבל על הבית הראשון משום שעדיין יד אומות העולם תקיפה עלינו. הבית השני לא היה נחשב בנוי לגמרי עד חנוכתו על ידי החשמונאים, שהם אלה אשר לראשונה הביאו אותנו למצב של "שלום" והפסקת תעניות החורבן¹⁴.

14 ובכך אולי ניתן להבין את כפל הלשון ברמב"ם "ומפני זה התקינו... להראות ולגלות הנס", וכן איך הדלקת הנרות "מראה" לנו את הנס, ואיך היא 'מגלה' לנו דברים שהם מעבר להתבוננות הרגילה, ומדוע נקט הרמב"ם 'נס' בלשון יחיד ולא 'ניסים' בלשון רבים, כפי שמדויק בלשונו לקמן (פ"ד ה"ב): "מצות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאוד... ולהוסיף בשבח הא-ל והודיה לו על הניסים שעשה לנו" – פתח בנס וסיים בניסים. וצריך לומר שמתוך ההודאה על נס הנרות העל-טבעי אנו מכירים בניסים הטבעיים בניצחון המלחמות. ושנא יש לומר שכיוון שעיקר הנס הוא עצם הניצחון, ומשעה שהוקמה מלכות בית חשמונאי הוסרו גזירות היוונים ש"ביטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות", עצם היכולת לקבוע מצוה ולקיים אותה בפתחי הבתים ללא חשש היא היא הנס עצמו, ובהדלקת הנר הרינו מראים את הנס עצמו. ואמנם זה שהמצוה נעשית בנר הוא זכר לנס שקרה בנרות, אך העיקר הוא עצם הנס ולא הזכר לנס, ולכן שפיר שייכת הלשון "להראות הנס". ו"לגלות הנס" הכוונה היא שצריך להיות גילוי של עומק הנס, ולא נס אחר אלא הנס הזה עצמו, שהרי כתוב בלשון יחיד, והיינו שנס הניצחון כולל נס גדול יותר מעבר לעצם הניצחון והיכולת לחיות חיים עצמאיים. ולפי דברינו הנ"ל הדברים מבוארים היטב בעזרת ה', שכיוון שהניצחון על היוונים הסיר לראשונה את עול הגויים מעלינו, ולראשונה מאז חורבן בית ראשון חזר עם ישראל להיות במצב של "שלום", ובטלו התעניות והפכו לששון ולשמחה ולימים טובים, תיקנו לנו חכמים לציין את ימי החנוכה לא רק כימי הודאה – אלא גם כימי שמחה, דהיינו לא רק "להראות" את הנס – אלא גם "לגלות" את עומק משמעותו, שניצחון זה הפך לראשונה את מצבו של עם ישראל מחורבן לבניין עד כדי ביטול תעניות החורבן והפיכתם לששון ולשמחה.

ושמא זו הסיבה לדברי הברייטא שדווקא "לשנה אחרת" קבעום ועשאום ימים טובים בהלל ובהודאה", ויכול הדבר להיות מובן בשני אופנים:
א. רק לאחר שעברה שנה שבה התברר שאכן המלכות היהודית החדשה עומדת על תילה, ראו שיש מקום לקבוע מועד; ולפי זה אולי "לשנה אחרת" היינו בראש חודש ניסן, ראש השנה למלכים.
ב. רק לאחר שנה שבה עברו צום אחר צום וראו שאכן כל הצומות הפכו לששון ולשמחה, קבעו את ימי החנוכה לימים טובים, בהיות הימים האלו יסוד לימי הששון והשמחה; ולפי זה אולי "לשנה אחרת" היינו בתשרי של השנה הבאה, לאחר שעברו גם את צום גדליה וראו שאכן כל הפסוק בזכריה התקיים בהפיכת הצומות לששון ולשמחה.

למה נעשה נס עבור הדלקת המנורה ולא עבור הקרבת הקרבנות?

בתקופת החשמונאים התחילה מלחמת הצדוקים עם הפרושים, שהצדוקים כפרו בתורה שבע"פ וזלזלו בגזירות חכמים. וזו הסיבה שגרמה לגלות יוון, שע"י שהתחילו לכפור בדברי תושבע"פ ובדברי חכמים נתעורר כוח יוון, שהם עיקר הכפירה והחשכה, ובאו וכבשו את ירושלים והשליטו את הכפירה על ישראל. נמצא שהיו לחשמונאים שתי מלחמות, מלחמה פנימית עם הצדוקים והמתיוונים, ומלחמה חיצונית עם היוונים. אך בשביל לנצח את המלחמה החיצונית היו צריכים תחילה להילחם את המלחמה הפנימית, ולהגביר בתוך עם ישראל את האמונה בתושבע"פ ובחכמים, וע"י זה יצליחו להילחם עם היוונים שהם סמל הכפירה מבחוץ. והנה, ידוע מה שהקשו למה הוצרכו כלל לבקש שמן טהור למנורה, הלא טומאה הותרה בציבור. וכתב הפרי חדש שדווקא טומאת מת הותרה בציבור ולא טומאת זיבה, ומדרבנן החשיבו את הגויים כזבים... ולכך נעשה להם נס לדבר זה דווקא, שבוה ראו הכל כמה חשובים דברי חכמים, שנעשה נס גלוי לישראל כדי שיוכלו לקיימם, מה שלא נעשה בשביל הקרבת הקרבנות... וביותר, שאור המנורה הוא כנגד אור התורה שבע"פ, וע"י שנעשה להם נס להדליק המנורה בטהרתה ראו הכל כמה חביבים וחשובים התורה שבע"פ ודברי חכמים לפני הקב"ה. ע"כ דברי הראי"ה כפי ששמעתי מאבא מארי.

(שמחת שלמה, מאוצרותיו של רבי שמחה שלמה ב"ר אריה לויין
וצ"ל, גליון מספר 4, חנוכה תשע"ה)